

Камбаралиева У.Ж., Расулова М.М.

КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ ДИАЛОГДУК БИРИМДИК

Камбаралиева У.Ж., Расулова М.М.

ДИАЛОГИЧЕСКОЕ ЕДИНСТВО В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

U.Zh. Kambaraliev, M.M. Rasulova

DIALOGICAL UNITY IN A LITERARY TEXT

УДК: 808.5

Бул макалада диалог, диалогдук биримдиктин структуралык аспектилери каралат. Кыргыз тил илиминде диалог маселеси тилдик аспектиде изилденбегендиктен, бул макала аркылуу диалогдук биримдиктин семантикасын берүүгө жана диалогдун суроо-жооп структурасын классификациялоого аракет жасалды.

Негизги сөздөр: диалог, диалогдук биримдик, тема, рема, суроо, жооп.

В данной статье рассматривается структурный аспект диалога, диалогического единства. В кыргызском языкознании проблемы диалога в языковом аспекте не рассматривались, поэтому в данной статье предпринята попытка выявить семантику диалогического единства и классифицировать вопросно-ответную структуру диалога.

Ключевые слова: диалог, диалогическое единство, тема, рема, вопрос, ответ.

This article deals with the structural aspect of dialogue, dialogic unity. Kyrgyz linguistics did not investigate the problems of dialogue in the language aspect, through this article tried to identify the semantics of dialogic unity and classify the question-answer structure of the dialogue.

Key words: dialogue, dialogical unity, theme, rema, question, answer.

Кыргыз тил илиминде диалогдун табиятына байланыштуу маселелерди изилдөө толук кандуу колго алына элек, ошол себептүү кыргыз тилинин улуттук-маданий өзгөчөлүктөрүн чагылдыруучу бул маанилүү көрүнүштү анализдеп изилдөөдө орус жана түрк тилдүү окумуштуулардын эмгектериндеги айрым жыйынтыктарга кайрылуу – мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп саналат.

Диалог – сүйлөшүүдөгү татаал кубулуш, ал көркөм тексттеги окуянын динамикалуу өнүгүшүнө шарт түзүп, чыгарманын каармандарынын үнүн берүүдө өбөлгө болот. Көркөм тексттеги диалог көп түзүлүштүү татаал кубулуш, анын ошол көп жактуу татаалдыгынын көрсөткүчү – бул диалогдук биримдик (ДБ).

Диалогдук биримдик – диалогдук кептин биримдиги, диалогдун бөлүгү болуп саналат. Диалогдук биримдик маселесине жана терминине орус тил илиминде алгачкылардан болуп Н.Ю. Шведова [9] аныктама берип, диалогдун теориясына **диалогдук биримдик** терминин киргизген. Окумуштуу эмгегинде эки же андан ашык айтымдарды – репликаларды изилдеп, диалогдун чектери жана анын ички структуралык өзгөчөлүктөрүн бүтүн структура катары байланыштырган. Диалогдогу репликаны изилдөө

окумуштуулар Л.П. Якубинский, Т.Г. Винокур, Н.Ю. Шведова, Н.Ю. Арутюноваларга таандык. Реплика – бир маектешүүчүнүн сүйлөгөнү. Мындай кеп аякталган же аякталбаган болушу мүмкүн. Ага карабастан дайыма чекке ээ. Бул чектер бирөө «аяктап», экинчиси «баштаган» орун алмашуу, же сөздү бөлүү тартиби» [10] аркылуу белгиленет. Окумуштуу Т.Винокур репликаны “башка персонаждар тарабынан сөзү бөлүнбөгөн айрым персонаждын бүтүн айтымы” – деп сыпаттайт [4]. Н.Ю. Шведованын эмгеги репликаны андоонун өнүгүшүнө олуттуу салым болгон. Окумуштуу кептик гана эмес, репликанын накта тилдик белгилерин да көрсөткөн. Шведованын изилдөөсүнө ылайык, “реплика – диалогдук сүйлөшүүнүн катышуучулары алмашып туруучу айтымдар, бул, албетте, сүйлөшүүнүн жүрүшүндө улам жаралып турат, демек, алар бири-бири менен мааниси жана интонациялык жактан, ал эми тийиштүү учурларда формалдык каражаттар менен да байланышып турат» [9]. Диалог – өз ара байланышкан репликалардын топтомунан туруп, диалогдун катышуучуларынын кезектешип сүйлөшүүсү, алар өзүнөн мурунку жана кийинки айтымдар менен лексикалык-структуралык каражаттар менен байланышта турган айтымдар экендигин көрсөтсөк болот.

Реплика диалогдук биримдиктин компоненти катары өзүнө “акция жана реакция» [9] маанилерин камтыйт да, анын натыйжасында диалог өз ара семантикалык-структуралык жактан байланышкан татаал түзүлүштүү чынжырды пайда кылат. Ошол татаал чынжыр, биздин оюбузча, диалогдук биримдик (ДБ) болуп саналат. ДБ эки, үч же төрт сүйлөм-репликалардан туруп өз ара маанилик жана структуралык жактан байланышарын айтып өттүк. Мында биринчи репликанын мазмунун жана формасы экинчи репликанын мазмунун жана формасын аныктайт. Ошондуктан репликалардын айкалында түшүнүүгө мүмкүн болгон диалогдун бөлүгү табылат. Мындай диалогду окумуштуулар А.Баранов, Г.Крейдлин минималдуу диалогдук биримдик деп аташып [3], төмөнкүдөй аныктама беришет: “минималдуу диалогдук биримдик, же минималдуу диалог – диалогдун адресант жана адресат деп аталган эки катышуучусунун репликаларынын ырааттуулугу» [3]. Окумуштуулар кичи диалогдук биримдикти (термин биздики – М.Р.) төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөр менен мүнөздөйт: 1) репликалардын бардыгы бир теманын алкагында топтолот; 2) көз карандысыз кеп актысынан башталып, көз каранды кеп актысы менен аяктайт; 3) бул ырааттуулуктун чектеринде иллюкуциялык маж-

бурлоонун жана өзүн-өзү мажбурлоонун бардык катыштары аткарылат.

Орус окумуштууларынын диалогдук биримдик, кичи диалогдук биримдик түшүнүгү туурасында иликтөөлөрү, аныктамаларына карата биз өзүбүздүн көз карашыбызды төмөндөгүчө толуктап кеткибиз келет: кичи диалогдук биримдик - чакан, бир жана бир нече кеп актыларындагы тематикалык жана түзүлүшү жагынан негизделген диалогдун комплекстүү бирдиги. Диалогдук биримдик дайыма эле масштабдуу ойду бере албаса да, анда сөз жүрүп жаткан кырдаалды, теманы, айрым учурда андагы өзөктүү ойду да түшүнүүгө болот. Мисалы:

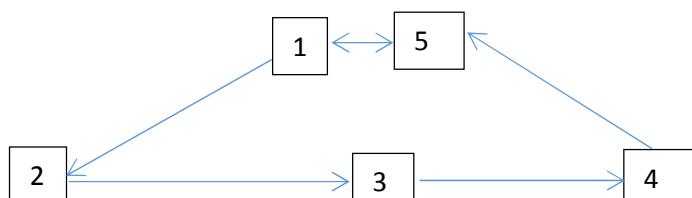
- *Тата, Сергей досум келиптир, жанында ээрчиткен жолдоштору бар.*

- *Кайсы Сергей?*
- *Пишпектеги дарыгер атанын уулчу?*
- *А бечара! Жөн-жай эле келипти?*
- *Шарт түзүлсө, жер кыдырабыз дейт.* [7].

Диалогдук биримдиктин бул түрүндө биринчи реплика маалымат иретинде башталып, экинчи реплика суроо, тактоо иретинде, ал эми үчүнчү реплика суроого карата жоопту берет. Төртүнчү реплика биринчи репликадагы *келиптир* сөзүнөн улам түшүндүрмөнү талап кылуучу *жөн-жай* тактоочу аркылуу *келипти* кайталоосу менен уланат. Акыркы реплика Сергейдин келишинин шарт-себебин түшүндүрүп жыйынтыктайт. Диалогдук биримдиктердин репликаларынын бири-бири менен байланышын төмөндөгү схема аркылуу элестетип көрөлү:

Схема1.

Тата, Сергей досум келиптир.. жер кыдырабыз дейт

Кайсы Сергей? Пишпектеги дарыгер жөн-жай эле келипти атанын уулу

Схемада көрүнгөндөй, репликалар биригип келип бир бүтүндүктү, б.а. диалогдук биримдикти түзө алды.

Диалогдук биримдик биринчи реплика-стимул (термин Арютоновага таандык) менен берилип, анын пайда болушу сүйлөөчүнүн ички ниетинен (интенция) көз каранды болуп, мурдагы тексттин таасиринен ассоциативдүү түрдө келип чыгат. Диалогдук биримдиктин экинчи репликасы стимулга карата тийиштүү реакцияны берет. Кээде диалогдук биримдиктин көлөмү ушуну менен гана чектелет.

- *О-о кошуна, санаа-көңүл тынчы? Неге аңчалык маанайың пас? Эки-үч күндөн бери дайыңын чыкпайт. Деги кайда жүрөсүң?*

- *Мейманчылап жүрдүм, эне. Башым ооруп, ишке барсамбы, же барбасамбы деп арсарсып турам.*

- *Эркектерге убал барбы? Ооруну өзүңөр тилеп аласыңар. Биздин чал ичкенден кийин: “Көөдөнүм күйүп баратат”, - деп өкүрө берет. Билесиң го.* [6].

Бул диалогдо биринчи реплика – стимул, экинчи реплика – реакция. Бирок реакция кылган реплика андан аркы сөздүн уланышына түрткү берет да, диалогдук биримдик уланат, бул үчүнчү реплика менен тастыкталып, жаңы ойдун, жаңы маалыматтын жаралышына өбөлгө болот. Бул диалогдук бирим-

дикте тема – “меймандап” жүргөн ал-абалы, ичимдиктин кесепети. Ушул темадан улам дагы бир диалогдук биримдик келип чыгат да, жалпы теманы жана реманы пайда кылат.

- *Моминтип эле эртели-кеч тиричиликтен чоло тийбейт. Чал соо кезинде да жакшы эле. Мына мунун баарын эртели-кеч өзү иштеп койчу. Эми түйшүк бүт башыма түштү. Огородду ушул азыр тазалап койбосо, жазында түйшүктүн үстүнө түйшүк кошулат эмеспи. Тирүү жанга да оокат керек экен да.*

- *Түйшүктүн да чеги болчу беле, жарыктык. Баса, карыянын ден-соолугу кандай?*

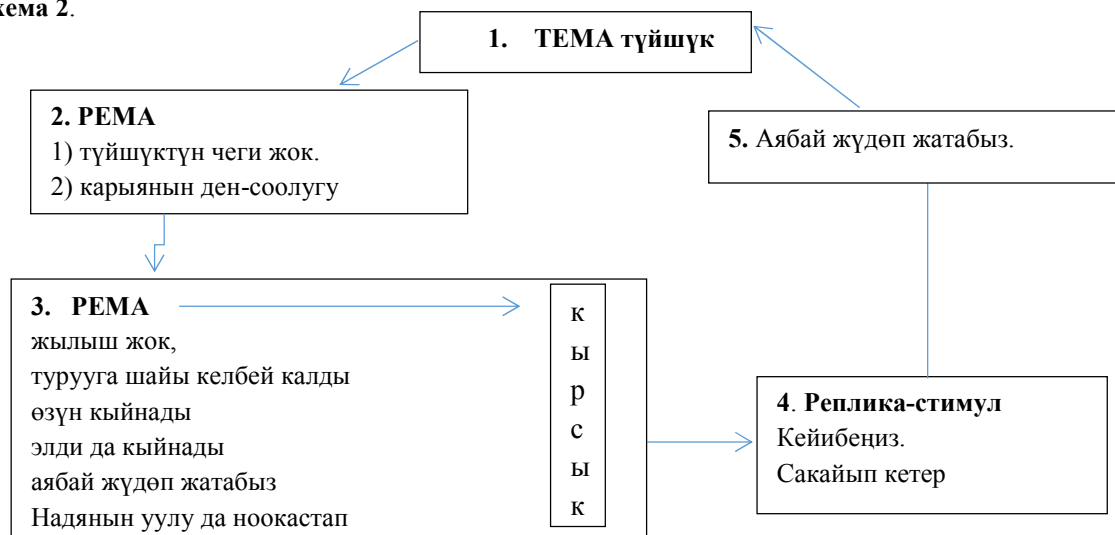
- *Кандайын сурайсың, уулум. Жылыш жок. Мурун да эшикке өзү кирип-чыкчу. Эми турууга шайы келбей калды. Өзүн да кыйнады, элди да кыйнады. Деги аябай жүдөп жатабыз. Эки күндөн бери Надянын уулу да ноокастап... Адамды кырсык тооруса, биринин үстүнөн бири кошула берет тура.*

- *Кейибеңиз, жарыктык. Карыя сакайып кетер.*

- *Ай, ким билет. Теңирим же аманатын тез алып кетпейт, же сакайтпайт. Аябай жүдөп жатабыз, - деди кемпир улутунуп* [6].

Мындагы диалогдук биримдикте 1-тема – убайым тартуу жана бир нече рема бар. Тема-ремалык катышты схема түрүндө көрөлү:

Схема 2.

Схемада көрсөтүлгөндөй, диалогдук биримдиктин темасы – *түйшүк*, бул темадан улам ремалар – *түйшүктүн чеги жок, ден-соолук, кырсык* келип чыкты. Бизге белгилүү болгондой, тема – айтымдын предмети, ал эми рема – темадан бөлүнүп чыккан жаңы ой. Мында диалогдук биримдикти аныктап турган көрсөткүч биринчи репликадагы ой акыркы репликадагы ой менен жыйынтыкталгандыгында. Диалогдук биримдиктин башы жана аягы бар, алар биригип келип бүтүн бир жумурулукту (термин С.Өмүралиевага таандык) түзүп, өз алдынча кичи диалог келип чыгат. Демек, диалогдук биримдиктин чеги бар дегенге жогорудагы мисалдардан толук ынансак болот.

Диалогдук биримдиктердеги репликалардын мааниси, формалдык өзгөчөлүгү, семантикасы, ошондой эле диалогдук биримдиктерди изилдеген окумуштуулардын оюн ортого салуу менен диалогдук биримдиктердин суроо-жооп түзүлүшүн төмөндөгүдөй типтерге бөлүштүрүүнү туура көрдүк:

- 1) суроо-жооп түзүлүшү;
- 2) суроо-суроо түзүлүшү;
- 3) суроо-суроо-жооп түзүлүшү;
- 4) суроо-жооп-суроо-жооп-суроо;
- 5) суроо-суроо-суроо жооп-түзүлүшү.
- 6) стимул-жооп
- 7) стимул-суроо

Суроо-жооп түзүлүшү диалогдун стандарттуу түрлөрүнүн бири, башкача айтканда, кадыресе суроо жоопту шарттайт:

- *Ата, адашып убара болгон жоксуңбу? Кантип таап келдиңиз?*

- *Кантип таап келгенимди өзүм да билбей калдым. Такси деген бар экен...* [5].

Суроо-суроо түзүлүшү көбүнчө биринчи репликадагы суроону тактоо, келекелөө, же суроонун репликасынын логикасына ылайык кайрадан кызыгууну жараткан учурдагы көрүнүш:

- *Сиздер көптөн бери доссуздарбы?*
- *Ага эмне эмне анча кызыктыңыз?* [5].

Суроо-суроо-жооп түзүлүшү биринчи суроо репликасын тактоо иретинде экинчи реплика да суроолуу болуп, үчүнчү жооп репликасы берилген суроону ырастоо менен таризделет:

- *Сиз билесизби, Назаров ушул үйдөбү?*

- *Кайсы Назаров?*

- *Назаров Бек. Менин уулум. Мен анын атасы болом.* [5].

Суроо-жооп-суроо-жооп-суроо түзүлүшү белгисиздикти тактоо, тактап кайра суроо, жооп айтылган учурда кайрадан таң калуу, кокустан эстөө сыяктуу семантиканы камтыйт:

- *Ойт! Ким бул? – Абылкасым бери чыкты*

- *Менмин аке! – деди аялдын үнү.*

- *Мен деген ким?*

- *Асипамын.*

- *Асипа? [2].*

Суроо-суроо-суроо-жооп-түзүлүшү диалогдун көп үндүүлүгүнө, башкача айтканда полилог формасына барып такалат да, мындай сүйлөшүү экиден көп адамдардын ортосунда өткөндүгү менен мүнөздөлөт. Кандайдыр бир жагдай жаралганда көпчүлүктүн суроолору жана соңунда жыйынтыктоочу бир жооп диалогдук биримдикти түзөт.

- *Каякка, ботом?*

- *Каякты унуттуңбу? Өз туугандарыбыз*

Сары-Камышта калышпадыбы?

- *Кантип качабыз?*

- *Жөпжөнөкөй эле. Чаңкай түштө эле...* [7].

Белгилүү болгондой, диалог дайыма эле суроо менен башталбайт, маек стимул болуучу реплика менен башталып, биринчи реплика кийинки репликанын түзүлүшүндө ой улоо менен, семантикасын шарттап калат, мындай түзүлүш стимул-жоопто байкалат:

- *Мага ишене бер! Кадырың жан болсун. Эмесе сүйлөштүк.*

- *Болуптур, сага амал барбы! – деп башын ийкеди [1].*

Ал эми стимул-суроо тескерисинче, биринчи репликадагы стимулга карата күмөн саноо, же кайра-

дан тактоо иретиндеги экинчи суроо репликасын шарттайт:

- *Ушул чиркин жүрөктүн учунда турган ишти билмексен болудан чыгар пайда, а болсо... Сиз акылдуу кишисиз...*

- *Мактаганыңыздай болбой калсамчы?* [6].

Жыйынтыктап келгенде, диалогдук биримдик жана анын суроо-жооп структурасы төмөндөгү белгилерге ээ:

1) Диалог көркөм текстте динамиканы арттыруучу каражат;

2) Диалогдук биримдик - башталышы жана аягы бар, бүтүн структура;

3) Диалогдук биримдикте бүтүн структура катары тема жана андагы жаңы ой – рема болот;

4) Диалогдогу суроо-жооп структурасы диалогдук биримдиктин темасын жана семантикасын аныктайт.

Диалог, диалогдук биримдик суроо-жооп структурасы аркылуу жана теманын, темадан уланып чыккан рема - жаңы ой менен коштолору - биз иликтеп жаткан маселенин мүнөздүү бөтөнчөлүгү. Албетте, берилген макала диалогдун табиятын чагылдыруунун кичине гана бөлүгү болуп саналат. Диалогдун көп кырдуу маселесин ар тараптуу иликке алуу - келечектин иши.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. Б.: «Учкун», 2009.
2. Байжиев М. Мезгил барактары: Аңгемелер жана повесттер. Ф.: «Кыргызстан», 1987. - 320-б.
3. Баранов, А.Г., Крейдлин Г.Е. Структура диалогического текста: лексические показатели минимальных диалогов // Вопр. языкознания. 1992. №3. - С. 84-93.
4. Винокур, Т.Г. О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи // Исследования по грамматике русского литературного языка. Отв. ред. Н.С. Поспелов, Н.Ю. Шведова. М.: Изд-во АН СССР, 1955. - С. 342-355.
5. Каимов К. Тандалмалар: Роман, повесть, аңгемелер. - Ф.: «Кыргызстан», 1989. - 512-б.
6. Кыргыз повесттери жана аңгемелери / түз. К. Жусупов. - Ф.: «Кыргызстан», 1987. - 396-б.
7. Осмоналиев К. Ыйык жер: Роман, повесть, аңгеме. - Ф.: «Кыргызстан», 1985. - 428-б.
8. Өмүралиева С. Текст: Семантика, структура. Б., 2002. 233-б.
9. Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. - М., 1974. - С. 374.
10. Якубинский Л.П. О диалогической речи // Избранные работы: Язык и его функционирование. - М: Наука, 1986. - С. 17-59.

Рецензент: д.филол.н. Абдыкеримова А.Э.